

MATERIÁLY

XI MEZINÁRODNÍ VĚDECKO-PRAKTICKÁ KONFERENCE

MODERNÍ VYMOŽENOSTI VĚDY - 2015

27.01.2015 - 05.02. 2015

Díl 9

Filologické vědy

Praha
Publishing House
«Education and Science» s.r.o.

Vydáno Publishing House «Education and Science»,
Frýdlanská 15/1314, Praha 8
Spolu s DSP SHID, Berdianskaja 61 Б, Dnepropetrovsk

**Materiály XI mezinárodní vědecko - praktická konference
«Moderní vymoženosti vědy – 2015».** - Díl 9. Filologické vědy.:
Praha. Publishing House «Education and Science» s.r.o - 104 stran

Šéfredaktor: Prof. JUDr. Zdeněk Černák

Náměstek hlavního redaktor: Mgr. Alena Pelicánová

Zodpovědný za vydání: Mgr. Jana Štefko

Manažer: Mgr. Helena Žáková

Technický pracovník: Bc. Kateřina Zahradníčková

XI sběrné nádobe obsahují materiály mezinárodní vědecko - praktická konference «Moderní vymoženosti vědy» (27 ledna - 05 února 2015 roku) po sekcích Filologické vědy.

Pro studentů, aspirantů a vědeckých pracovníků

Cena 270 Kč

ISBN 978-966-8736-05-6

© Kolektiv autorů, 2015

© Publishing house «Education and Science» s.r.o.

OBSAH

FILOLOGICKÉ VĚDY

METODIKA VYUČOVÁNÍ JAZYKU A LITERATURY

Анісімова І.М. Опрацювання лексичного і граматичного матеріалу та контрольні завдання для перевірки знань	3
Анисимова И.Н. Использование активных форм и методов обучения на занятиях по иностранному языку	5
Кереева Н.Ж. Өзге ұлт мектептерінде қазақ тілін тілін оқыту	7
Ташасва Г.К. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында сын тұрғысынан ойлауды қолдану.....	11
Туребекова Р.С. Развитие аудирования на занятиях по РЯ	15
Хайрушева Е.Е. Ведущий вуз Республики Казахстан	17
Алексеева Н.Ю., Смуценко И.А. Упражнения на послетекстовом работы с текстом на иностранном языке при обучении студентов неязыкового ВУЗа.....	19
Скарлупіна Ю.А. La démarche interculturelle dans l'enseignement des langues étrangères assisté par les nouvelles technologies	21
Рахиметолла Б.Р. Сыни тұрғыдан ойлау мен жазу арқылы оқушы танымын арттыру.....	26
Лазухина Л.В. The problems of professionally-oriented foreign language teaching at non-linguistic faculties.....	31
Серикбаева Н. Қазақ тіліндегі мақал – мәтелдердің зерттелу жайы.....	34
Дмитриенко Ю.Н. Культурологический подход к преподаванию русского языка как иностранного.....	37

RÉTORIKA A STYLISTIKA

Шахбанова П.А. Средства выражения прямого волеизъявления в даргинском языке в сопоставлении с русским	40
Жанузакова К.Т. Структуралистік мектеп ерекшеліктері	44
Жанузакова К.Т. Жанрлар теориясы мен зерттелуі	46
Салқынбаев М., Атабай Б. Қазақ әдебиеті және жәдитшілдік.....	49
Ерманова С.Б., Бекмаханбет И.С. Қожа Ахмет Яссауи хикметтері-тәрбиенің қайнар көзі	54
Кунанбаева М.М. Художественная деталь как выражение имплицитности	57
Мусырманова С.А. Прагматические функции образных стилистических приемов	59
	99

Салқынбаев М., Атабай Б.

ӘЛ-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценттері/Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ЖӘНЕ ЖӘДИТШІЛДІК

Қазақ әдебиетінің сан ғасырлық қалыптасу, даму жолы – басқа халықтардың рухани мәдениетімен диалог түрінде өркендеп келе жатқан процесс. Ұлттық әдебиеттің өзге әдебиеттермен байланысын сөз қылғанда қазіргі уақытта қалыптасқан тәуелсіз көзқарас тұжырымдарына жүгінуіміз керек. Ол бойынша әрбір мәдениет басқа мәдениет тәжірибесін өзіне пара-пар, лайық деп қарастырмай, өзіндік болмысын ұлғайту мүмкіншілігі деп те қарастырған жөн. Мәдениеттер диалогы мәдениетті байытады, өйткені ол қатынас дамудың шегі емес, керісінше қай халықтың болсын әдеби, мәдени даму көкжиегін кеңейте түседі.

Ұлттық әдебиеттану ғылымында әлі де болса толық зерттелмей келе жатқан ортағасырлық ислам құндылықтарын айтпағанда, Алтын Орда дәуіріндегі қазақ жырауларынан XX ғасырдың басына дейінгі сөз өнеріміз, руханиятымыз дін қуаттайтын ғылыммен, дүниетаныммен суарылған, қаныққан. Тамыры тереңге тартқан осындай мәдени процесті отаршылдық саясат тұқыртуға, тіпті, мүлде жоюға күш салғаны жасырын емес. Дегенмен, қазақ арасынан сауатты, ел болашағы үшін ненің пайдалы, ненің зиян екенін пайымдай білген зиялылар аз шықпағанына тарих куә. Алаштың мұндай оқығандарының XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы ұстанған бағыты ғылым мен білімнің көзі исламға бет бұру және оны жаңаша серпілту (жәдитшілдік) жолы еді.

Қазақ даласына бұл жол қырымдық татарлардың көрнекті ғалымы Ысмайыл Ғаспыралының (Исмаил Гаспринский) «Тәржіманы» арқылы тартылды деуге болады [1]. Алаш қайраткерлері Батыс пен Шығысты тең ұстаған, ғылыми исламды өміріне азық еткен Исмаил Гаспринскийді үлгі тұтты.

Өз халқын тура жолдан тайдырмауды ойлаған, елін жарқын болашаққа жетелеген Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов секілді патша өкіметінің саясатына қарсы тұруға шақырған прокламация жазғанын үлкен ерлік деп бағалауымыз қажет. Қазақ зиялыларының идеясы орыстандыру саясатына жасаған қарсылықтары нақты фактілермен дәлелденген. Соның бірі 1902 жылы ендірілген «крестьян начальнигі» жүйесіне, елдегі ресми мектептердегі араб тілі мен жазуын қолдануға тыйым салынуына қарсылық білдіргендігі еді.

Біз қарастырып отырған кезеңдегі қазақ оқығандарын негізінен екіге бөлуге болады: біріншісі – «батысшылдар», яғни орыс әдебиетін оқып өскендер, батыс мәдениетімен халқын ағартқысы, елін көркейткісі келгендер, бұлар дінді екінші кезекке қойды. Екіншісі – «түрікшілдер», бұлар – дінді бірінші кезекке қойып, ғылым, білім мен дінді біртұтас деп қарады.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ ақындарының өлеңдерінен Ислам дінінің негізінде ғылым-білімді дамыту, халықты оқыту

деген Шаһабуддин Маржани, И.Гаспринскийлер негізін қалаған жәдитшілдіктің қазақ нұсқасын қалыптастыруға тырысқанын көреміз.

Жәдитшілдік бағыт негізін салушы Шаһабуддин Маржани болғанымен, қазақ оқығандары И.Гаспринский еңбектері мен оқулықтарын пайдалану арқылы өз мақсаттарын жүзеге асыруға ұмтылды.

И.Гаспринскийдің осынау оқулықтары, танымдық кітаптары, ағартушылық аудармалары ағартушының алдына қойған арман-мүддесінің үдесінен шыққанын көрсетеді.

Қазақ даласындағы бастауыш мектептердің даму тарихын өткен XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың алғашқы (1861-1930 ж. ж.) жартысындағы өтпелі кезеңдері мен әр түрлі құрылымдық деңгейлеріне мән берсек, қайталанбас асыл мұралар бар. Бұл мұралар осы уақытқа дейін қазақ жеріндегі бастауыш мектептердің тарихына айтылған кері пікірлер мен қазақ өлкесінде жүргізілген оқу-ағарту жүйесінің дамуы жөніндегі ойларды жаңаша мәліметтермен толықтыратыны күмәнсіз. Қазан төңкерісіне дейін Ресейлік патшалықтың отарлау саясатының бодауында болған, одан кейінгі кеңес өкіметі кезіндегі саяси және идеологиялық дербестігінен айрылған шақта қазақ ұлтының даму тарихын әсіресе, жас ұрпаққа білім беру саласында өзіндік жүйесі болып із қалдырған түрлі оқу мекемелері мен орындарын толығымен жоққа шығаруы бастауыш білім берудегі кадими, жадидтік, ұлттық т.б. мектептер мен медреселер немесе оларды өздеріне тән етуі өткенімізді бұрмалауға апарды. Көрсетілген тарихи мерзімде қазақ жерінде бастауыш мектептің дамып қалыптасуын мектептің жаңа типтері, олардағы білім мазмұны мектеп қажеттерінің елеулі өзгеріске ұшыраған уақыттарын деректі мұрағат құжаттарына сүйенсе отырып, үш кезеңге бөліп қорытындылауымызға тура келді.

Бірінші кезең (1861-1890 жж.) отаршылдардың оқу-ағарту саласындағы жұмыстары, бастауыш орыс, орыс-қазақ (орыс-түзем немесе аралас) мектептердің пайда болуы және олардың мұсылмандық ескі оқу жүйедегі оқу орындарымен қосарлана дамуы.

Екінші кезең (1891-1916 ж.ж.) бастауыш орыс-қазақ мектептері қызметінің дамуында оқуды әр халыққа ана тілінде ұйымдастыру мәселелері және мұсылмандық жаңа оқу жүйесі жадизмнің қалыптасып дамуы мен қазақ ұлттық бастауыш мектептерінің іргетасының қалануы.

Үшінші кезең (1917-1930 ж.ж.) Жадидтік оқу жүйесіндегі ұлттық қазақ бастауыш мектептері және кеңестік қоғам құрылымындағы мектеп, ондағы білім берудегі жаңашылдық сипат.

Мұсылмандық дүниетанымға үйрету мен баулу, білім мен тәрбие беруге негізделген оқу мекемелерін, әсіресе, мұсылмандық ескі мектептер жөнінде сөз қозғайтын болсақ, бұл әл-мәдрәсә әл-ибтидаи – (араб т. – бастауыш мектеп) балалардың білім алуының алғашқы сатысын қамтитын оқу орны болғанын байқаймыз. Оның негізгі мақсаты балаларға діни ережелерді үйрететін оқу және мұсылмандар арасындағы қарым-қатынас жасау ережелерді орындауға

үйрететін. Дегенмен, көп кездесетін жайлардың бірі мұсылмандық мектептердегі балалардың ұлтына қарай ақындардың поэзиялық шығармаларын ана тілінде оқытылуы жүзеге асырылып отырған, сондай-ақ, мұнда арифметика мен жазуды үйретті. Алған білімдерін олар кейіннен жеке ісінде немесе тілмаштық немесе писарьлық мамандығына пайдаланса, кейбіреулері мұндай бастауыш мектептерді бітіргеннен кейін, үлкен қалалардағы жоғары деңгейлі медреселерде оқуын жалғастырып жатты.

Бұл жәдідтік мектептерде Араб филологиясы, яғни әліппеден бастап, наху, сарф, ғилму-л-асуат, араб-парсы әдебиеті; Ислам дініне қатысты шариғат негіздері, мұсылмандық парызға үйрету, мұсылмандық құқықтары, заңға кіріспе, мұрагерлік құқықтық, аңыз, құранды түсіндіріп оқу ережесі. Сонымен қатар логика, метафизика, эстетика, астрономия, арифметика сияқты пән ғылымдары оқытылды.

XIX ғасырдың ортасында Қазақстан территориясында мұсылман мектептері мен медреселерде оқытушылардың басым бөлігі татар молдалары болды. Қазақтың алдыңғы қатарлы зиялылары осы татар молдаларынан бастауыш білім алып, алыс мекендерде мұсылмандық сауаттылықты таратқан. Бұл саяси үрдістің Қазақстандағы мұсылмандық оқу-ағарту саласының дамуына мұрындық болған. Мәселен, қазақтың тұңғыш ағартушыларының бірі Ш.Ш. Уәлиханов та алғашында ауыл молдаларынан, татар мүдәрістерінен білім алып мұсылмандық оқу жазуды меңгерген. Кейіннен жәдідшілдіктің негізін қалаушы, ағартушы Ш.Маржанимен танысады, оған ағартушылық еңбегі үшін жоғары баға беріледі.

Жәдідшілдік қозғалыстың түркі халықтары арасында тарауы мен дамуы XX ғасырдың 20-жылдарының өзінде ғылыми зерттеулерге арқау болды. 1920-1930 жылдар аралығында жарық көрген ғылыми зерттеулерде татар ағартушыларының, зиялыларының ғасыр басындағы азаттық қозғалысқа және 1917 жылғы қос революцияға қатысу барысы айқындалып, олардың қоғамдық-саяси қызметтеріне баға берілді.

Исмаил Гаспринскийдің жәдідтік идеясын ағартушы Ахмет Байтұрсынұлы қолдап, оны өзінің жаңа қазақ жазуын жазуда пайдаланады. Біз оны Ахметтің 1912 жылы Орынбор қаласында басылып шыққан «Оқу құралы» атты кітабынан көре аламыз. Оған қоса ол өз кітабын (усули саутие) дыбыс әдісі жолымен жазғанын айтады және де оны Исмаил бейдің шығармалары негізінде деп көрсетеді [2,].

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетіндегі жәдідшілдік тақырыбына біршама әдебиетші ғалымдар қалам тартып, олардың шығармашылықтарын зерделей келе ұстанған принциптеріне қарай әдеби бағыттарын анықтауға тырысқан. Белгілі ғалым Б.Кенжебаев бұл қаламгерлерді ұстанған бағытына қарай ағартушылар және ағартушы демократтар деп бөлсе [3, Б. 189-190], әдебиетші ғалым Ө.Әбдіманов «XX ғасыр басында үш әдеби бағыт болды. Олар: ағартушы ақын-жазушылар, ағартушы демократ ақын-жазушылар және буржуазияшыл-ұлтшыл ақын-жазушылар» – деп саралайды [4, 82 б.].

Осыған орай өзіміздің пікірімізді де айта кеткенді жөн санадық. XIX ғасырдың аяғына қарай қазақ оқығандарының арасында «қадимдік» және

«жәдидтік» деген екі бағыттың болғаны белгілі. Кейде осы қадимдік пен жадидтікті тек қана араб жазу үлгілеріне апарып телу жайында да пікірлер көрініс береді. Мұндай көзқарасты тар мағынада алынған жаңсақтау пікір деп ойлаймыз. Біздің ойымызша, қадимдік яғни, ескілік бүкіл ғылымды, білімді, дамуды тек ислам діні шеңберінде өркендетіп, жетістікке жетеміз деген зиялы топ өкілдерінің бағыты. Олар фәнни ғылымдарды: физика, математика, жағрафия, техника және т.б. назарға алмады. Рухани дүние мен техниканы қатар дамытпай ілгерілеу болмайтынын түсінбеді. Соның кесірінен араб әлемі болсын, Осман империясы болсын Еуропа елдерінен артта қалып қойды.

Осындай себептер мен салдарларды саралап, ой елегінен өткізген Шаһабуддин Маржани негізін салған «жәдидтік» ағым ислам шариғаты негізінде фәнни ғылымдарды қатар игеру керектігін айтады. Қазан, Уфа қалаларының мектеп, медреселерінде жәдиттік бағытты насихаттап жаңаша оқудың негізі қаланады.

Қазақ ағартушыларының жәдиттікке көзқарасы жайында ғалым С.Дәуітұлы М.Көпеевтің ағартушылық қызметі барысында жәдиттік идеяны қолдап, өз өмірінде белсенді түрде насихаттағаны жайында былай ой қорытады: «Өзі көп жылдар бойы бала оқытты. Жәдитті қатты қолдап қуаттаған. Бұл сол кездің жаңа бағыттағы оқу үлгісі еді. Ол осы оқу үлгісін жай ғана жақтап қоймай, нақты іс-әрекет еткен» [5, 13 б.]. Сонымен қатар 1952-1972 жылдары Қазақстан қазіи болған Сәдуақас Ғылыми «Арабша-қазақша сөздігінің» қолжазбасында өзінің ұстазы Ақтамақ қалпе атанған Ахмет қалпенің өсиетін келтіреді: «Ұстазым Ахмет қалпе 1918 жылы Ақмола қаласында үшінші махалла ашып, соған имам болу үшін Уфа қаласына емтиханға барып, муфтиден шәһәдәтнәме алын қайтты. Сол жолында ол кісіге мен бардым. Бір сөтке жанынан жібермей: «Шырағым, мен сіздерді сыңар көз, сыңар қанатты ғып тәрбиелепмін. Ол түсінбеудің салдары. Мен Уфадан көп фәнни кітаптар әкеле жатырмын. Бұдан былай бірлесіп, дін ғылымын танығандай, дүние ғылымын да тануымыз міндет. *Мән мәтә уә ләм иағләм ғилмә зәмәниһи мәтә митәтан джәһилиятән*» деген деп насихат айтты» [6, Б. 4-5].

Берілген араб нақылының мағынасы – кімде кім заманының ғылымын білмей дүниеден өтсе, сол қараңғы, надан болып өмірден өткен есепті. Демек, надандықпен күресіп өткен Абайдан, халықты оқуға шақырған Ыбырайдан бастап, ислам діні негізінде жаңаша дүние ғылымын меңгеріп, заманға сай білім алуға уағыздаған барлық қазақ оқымыстыларын жәдидтік бағытты ұстанғандар деуге болады деп ойлаймыз. Олай болса, біздің пайымдауымызша, аталған кезеңдегі көркем әдебиеттегі бағытты:

- 1) Қадимдік бағыт;
- 2) Жәдиттік бағыт деп бөлуге болады.

Қадимдік бағыт дүние болмысын өзгертпеу, өркениетті мойындамау сипатында болса, жадиттік бағыт – өркениет әкелген жаңалықтарды игілік ретінде бағалап, жаңа дүниенің ғылымы ретінде танып, оны қабылдаған; өз заманына сай білім аруды көздеген, надандықты ауыздықтау жолында құрал етіп

білімді қолдауды мақсат еткен, оқыған зиялылардың жасаған көркем шығармаларының бағыты.

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде кітаби ақындар деген атау алған зиялылар шоғыры бар. Біздің ойымызша осы кітаби ақындар жаңа үлгідегі мектептер ашып, бала оқытып, жазған кітаптарын бастырып шығарумен айналысты. Бұл кітаби ақындарды араб, парсы әдебиетінің классикалық туындыларын қазақ жерінде жаңадан жаңғыртып жырлап, оларды кітап қылып бастырып шығарғандықтан осылай аталып жүр деген ғылыми тұжырым бар [7, 201 б.]. «Кітаби ақындар» деген әдеби терминдегі «кітаби» сөзінің генезисіне үңілер болсақ, арабтың «жазу» сөзіне «и» қатыстық сын есім жасайтын жұрнағы жалтану арқылы жасалған туынды сөз екенін көреміз. Сонда ол туынды сөзіміз «жазба», «жазбаша» деген мағынаға ие болады. Ал осы әңгімеге арқау болып отырған «кітаби ақындарды» кезінде Шығыстың ескі кітаби сюжеттеріне байланыстырып, ертедегі «Таурат», «Инжіл» секілді дін кітаптарын насихаттап уағыздаушы діндарларға еліктеп, тек діни шығармаларымен халықты мұсылманшылыққа үндеген деп оларға «кітаби» деп айдар таққан. Біздің ойымызша, ұлы Абай негізін қалаған жазба әдебиетті дамытушы ақындар: Жүсіпбек Шайхысламов, Ақылбек Сабалұлы, Шәлі Жәңгіров, Ораз молда, Молда Мұса, Мақып Қалтаев, Нұржан Наушабаев, Мәделі қожа, Әсет Найманбаев, Тұрмағамбет Ізтілеуов, Шораяқтың Омары және т.б. қазақ әдебиетін жанрлық, тақырыптық тұрғыдан байыта отырып, адал махаббат пен адамгершілік идеясын уағыздайтын, халықтың мақсаты мен мүддесін көрсететін шығармаларды дүниеге әкелді. Бұл ақындардың шығармашылығын саралай отырып, профессор Ө. Күмісбаев оларды «кітабилық» сатыда қалып қоймай, өзіндік көркемдік ізденістерімен туындыларын жоғары сапаға көтеріле білген және кітаби ақын деген аясы тарлау терминге тықпалауға болар ма екен деп, бұл ақындардың өлеңдері мен көркем дастандарын «кітабилық» деңгейден анағұрлым жоғары екенін айтып өтеді [8, 58 б.].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Гаспринский И. Россия и Восток. – Казань: Фонд Жиен, Татарское книжное издательство, 1993. – с.132
2. 3. Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. – Алматы: Жазушы, 1986. – 398 б.
4. Әбдіманов Ө. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 430 б.
5. Дәуітұлы С. Мәшһүр Жүсіп Көпеев // Мәшһүр Жүсіп Көпеев. II томдық. Таңдамалы. Т. 1. – Алматы: Ғылым, 1990. – 273 б.
6. Ғылмани С. Арабша-қазақша сөздік. (қолжазба)
7. Әдебиеттану терминдер сөздігі (құраст. З.Ахметов, Т.Шаңбаев). – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
8. Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. – Алматы: Ғылым, 1994. – 320 б.